

АНГЛИС, ОРУС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ ЭТИШТИН ТҮР ГРАММАТИКАЛЫК КАТЕГОРИЯСЫНЫН ИЗИЛДӨӨ МАСЕЛЕЛЕРИ

Бул макалада англис, орус жана кыргыз тилдериндеги түр грамматикалык категориясы кылдат, ар түрдүү факт материалдарга таянуу менен изилденет.

In this article the grammatical category of aspect in the English, Russian and Kyrgyz languages is investigated very carefully with the help of facts and materials.

Этиш сөз түркүмү катары сөз формаларынын эң эле ар түрдүү морфологиялык мүнөздөмөлөрүнүн топтому менен байланышат. Этиштин түрдүк категориясы кыймыл-аракеттин этиш аркылуу аткарылыш мүнөзүн көргөзөт. Түр кыймыл-аракеттин убакытта жана мейкиндикте кантип болуп өтөөрүн туюндурат. Бардык этиштик лексемалар орус тилинде эки топко бөлүнөт: этиштин бүткөн түрү жана бүтпөгөн түрү. Бул эки топту карама-каршы коюу бир канча багыт боюнча жүргүзүлөт: 1) ар түрдүү лексемалар менен айкашуу боюнча; 2) ар түрдүү морфемалык структура боюнча; 3) ар түрдүү субституциялык мүмкүнчүлүктөрү боюнча ж.б [4]. Ошондой эле орус тилинде этиштин бүткөн түр формаларын бүтпөгөн түр этиштеринен түзүү перфективация, ал эми этиштин бүткөн түр формасынан бүтпөгөн түр этиштеринен түзүү имперфективация деп аталат. Мисалы: *читать-прочитать, писать-написать, уметь-суметь* ж.б. Ал эми англис жана кыргыз тилдеринде мындай так бөлүнүш али такталып аныктала элек.

Бүгүнкү күндө изилдөөчүлөрдүн арасында азыркы англис тилиндеги түр категориясына карата бирдиктүү пикир жок. Демек, М. Дейчбейн англис тилиндеги *Present Indefinite* формалары менен берилүүчү итератив, жана *will, would* жана *used to* этиштеринин жардамы аркылуу түзүлүүчү фреквентатив формаларын ичине камтыган этиштин тогуз түрүн бөлүп көргөзөт. В.Н. Ярцева туура сындoo менен бул түрлөрдү көргөзүүчү мыйзам ченемдүү каражаттардын жоктугун белгилейт [21]. Дал ошондуктан И.П. Иванова англис тилинде түрдү өзгөчө грамматикалык категория катары эсептебейт, анткени анын грамматикалык мааниси чак категориясы менен тыгыз жуурулушкандагына байланыштуу өзгөчөлөнгөн морфологиялык каражаттарга ээ эмес деп эсептейт [10].

Ошол эле учурда. А.И. Смирницкий [18] жана Л.С. Бархударов сыяктуу лингвисттер түр грамматикалык категориясынын узартылган жана узартылган эмес формаларын бөлүп көргөзүшөт. Л.С. Бархударов узартылган түр заттын анык учурдагы кыймыл-аракетинин болуп өткөндүгүн көргөзөт жана өз ичине эки курамдык элементти же “семаларды” кабыл алат: узактык (процесстүүлүк) жана аныктык (конкреттүүлүк); *to be* этишинин ылайык келген чак формасы жана – *ing* формасы менен берилет [3].

Тактап айтканда, англис тилинин түрдүк формаларынын өзгөчөлүгү жөнүндө кеп кылганда буларды айтууга туура келет: кыймыл-аракет болуп жаткандагы убакыттын “бөлүгүн” көргөзүшү керек. В.Д. Аракин түр грамматикалык категориясына төмөнкүдөй аныктама берет: “Түр грамматикалык категориясы, адатта, этиш менен белгиленген, кыймыл-аракеттин болуусун жана процессти билдирген, лексика-грамматикалык категория катары аныкталат: кайталануучулук, улануучулук, кыймылдын жана натыйжалуулуктун тездиги, бүткөндүк жана бүтпөгөндүк, чектелгендик, б.а., анын ички чегине болгон кыймыл-аракеттин мамилеси” болуп эсептелет [1].

Англис тилинде түрдү кыймыл-аракет болуп жаткандагы учурдагы убакыттын “бөлүгүн” көргөзүүчү грамматикалык категория катары аныктаса болот. Ошондуктан англис тилиндеги чактык формалар менен ажырабай турган байланышта болушат деп белгилесек болот. Анткени орус тилинде гана эмес, англис жана кыргыз тилдеринде да түр категориясы чак категориясына чоң таасирин тийгизет. Эгерде бул форма учур чактын узартылган түр формасында болсо, анда сүйлөп жаткан учурда көп кырдуу кыймыл-

аракет болуп өтөт. Ал кыймыл-аракеттер ар түрдүү чактык мамилени туюндурушу мүмкүн. Мисалы:

1. *My parents, Florence informed us, were waiting in the library* [22:61]. Мында өткөн чактагы узартылган түр формасынын бир канча убакытка созулгандыгынын так белгиленбегендигин көрүп жатабыз.

2. *When he came into the room she was playing the piano.*

Эгерде бул өткөн чактагы узартылган түр формасы болсо, анда көп кырдуу кыймыл-аракет кандайдыр бир өткөн чактын белгилүү учурунда же кандайдыр бир белгилүү өткөн чактын убактысынын так белгиленгендигин билдирет:

Англис тилинде өткөн чактагы бүткөн түрүн перфекттин формалары менен да туюндурсак болот. Мисалы:

1. *We arrived at the cinema at 8.00, but the film had started at 7.30* [22:29].

Узартылган же узартылган эмес түрлөрдүн перфекттүү формалары дагы түрдүк форманын маанисин туюндуруу мүмкүнчүлүгүнө ээ боло алат жана көптүк маанини да көргөзөт.

2. *Dave had been driving for an hour when his car broke down* [22:31].

3. *He has worked in a shop for five years* [22:25].

4. *They have lived in Rome since I was two* [22:25].

Түр чактын ички структурасын жана анда болуучу жагдайдын ийкемдүүлүгүн көргөзүүчү этиштин категориясы болуп саналат. Кең мааниде түр түшүнүктүк категория катарында универсалдуу мүнөзгө ээ жана ар түрдүү дүйнөлүк тилдерде, тигил же бул (лексикалык, сөз өзгөртүүчүлүк ж.б.) каражаттар менен белгиленет; башка жагынан караганда, түрдүн түшүнүк категориясы грамматикалык категориялар менен камсыз болгон түр грамматикалык категориясы болушу мүмкүн (түр тар мааниде). Славян тилдеринде түрдүн грамматикалык категориясынын болушу мүнөздүү өзгөчөлүк катары эсептелет.

Орус тилинде түр категориясы салыштырмалуу кеч кабыл алынган (XVI к. Аягында - XVII к. башында) жана XVII кылымда М.Смотрицкий жана Ю.Крижаничанын грамматикасында пайда болгон.

Орус тилиндеги бай чак системасын алмаштырган түр категориясы бир катар окумуштуулардын эмгектеринде (Н.И. Греч, А.Х. Востоков ж.б.) чак категориясынан так чектөөгө ээ болгон эмес. А.Х.Востоков өзүнүн “Русская грамматика” деген эмгегинде түрдү үчкө бөлүп караган: бүткөн түр, бүтпөгөн түр жана көп кырдуу түр. Бул үч түрдөн тышкары да ал чактын он формасын бөлүп көрсөткөн жана түр менен чактын ортосундагы так чек араны бөлүп көрсөтө алган эмес.

Г.Павский өзүнүн “Филологиялык байкоолор” деген эмгегинде узартылган түрдүн үч даражасын сунуштайт, ал кийинчерээк К.С. Аксаков жана Н.П. Некрасовдор тарабынан колдоого алынган. Г. Павский этиштердеги кыймыл-аракеттин даражасы өлчөм, көлөм жана улануучулук болот деп эсептеген. А.А. Потенбя узартылган даража теориясын кабыл алуу менен ал төрт узартылган даражаны бөлүп көрсөткөн. Улануучулук даражасын Потенбя этиштин бүткөн жана бүтпөгөн кыймыл-аракети менен байланыштырат, бирок аларды окшоштурбайт.

Г.К.Ульянов, Ф.Ф.Фортунатов, А.А.Шахматов, А.М.Пешковский, В.В.Виноградов жана башка окумуштуулар тарабынан бул эки – бүткөн жана бүтпөгөн түрлөр колдоого ээ болгон. Түр категориясынын грамматика-семантикалык аныктамасына жана түрлөрдүн түзүлүш системасынын изилдөөсүнө чон көңүл бурулган. Ошентип түр категориясы дегенде биз кыймыл-аракеттин сандык эмес, сапаттык мүнзөдөмөсүн көргөзгөн категорияны түшүнөбүз. Бирок азыркы мезгилге чейин түр категориясынын аныктамасы, алардын бүткөн жана бүтпөгөн түрлөрүнүн ортосундагы айырмалар жөнүндө бирдиктүү пикир жок.

Кээ бир окумуштуулар түрдү чактагы кыймыл-аракетти бөлүштүрүүчү категория катары карашкан (А.Х. Востоков, Ф.И. Буслаев, А.А. Потенбя, А.М. Пешковский), башкалары түрдүн аныктамасында кыймыл-аракеттин болуп өтүү ийкемдүүлүгүн баса

белгилешкен (А. Болдырев, А.А. Шахматов, В.А. Богородицкий), үчүнчүлөрү түрдү анын чегине, натыйжасына болгон мамиледеги кыймыл-аракетти көрсөтүүчү категория катары карашкан (В.В. Виноградов жана башка көптөгөн азыркы изилдөөчүлөр).

Орус жана башка славян тилдеринде бири-бирине карама-каршы коюлган эки – бүткөн жана бүтпөгөн маанини түр грамматикалык категориясы деп аташкан. Бул эки карама-каршылык орус тилинде сөзсүз болуучу жагдай, орус тилиндеги ар бир этиш тигил же бул түр категориясынын маанисине ээ. Этиштин бүткөн түрү натыйжалуулукту, бүткөндүктү билдирүү менен кыймыл-аракеттин өткөн же келер чагындагы чегин көрсөтөт (*написал-напишу*), ошол эле учурда этиштин бүтпөгөн түрү чак боюнча чектелбейт, бардык үч чактык формаларга ээ болушу мүмкүн - өткөн, учур жана келер (*писал – пишу – буду писать*) чактар.

Мисалы: Решено. Я женюсь (бүтпөгөн түр) на Мари и уезжаю с ней в Париж и Я женюсь (бүткөн түр) на Ирине, если она согласится жить со мной в шалаше.

Акыркы он жылда функционалдык грамматиканын теориясы чоң ийгиликтерге жетишти. Функционалдык-семантикалык категориялар тармагын түп-тамырынан бери изилдөө жүргүзүлүүдө, Функционалдык-семантикалык талаа аныкталууда жана баяндалууда, аспектуалдык маанилерди вербалдаштыруунун түрдүү деңгээлдеги каражаттары аныкталууда. Ошондой болсо да түркологияда, анын ичинде кыргыз тил илиминде этиштин түр категориясынын лингвистикалык статусу боюнча проблемасы-кыймыл-аракет жана аспектуалдык ыкмалары - чечилбеген маселелердин бири болуп калууда.

Окумуштуу-түркологдордун бир тобу түр категориясы (Н.А.Баскаков, Н.И.Ашмарин, Г.Д.Санжеев, Н.Ф.Катанов, Р.Газизов, Б.А.Серебренников, В.Н.Хангильдин, Д.М.Насилов, Ф.А.Ганиев, Р.З.Мурясов жана башкалар.) славян тилдерине мүнөздүү, ал түрк тилдеринде кездешпейт деп белгилешет. Белгилүү болгондой, түрк тилдериндеги баштапкы этиштин формалары жана аспектуалдык маанилери менен аналитикалык конструкцияларында түр категориясына көңүл бурулбастан изилдөөгө алынган (И.Гиганов, А.Казембек, Г.Алпаров, М.Иванов, К.Насыри, А.Мансуров и др.).

Лингвисттердин башка тобу (А.Архангельский, М.Курбангалиев, А.К.Боровков, В.А.Богородицкий, А.И.Харисов, Г.Ш.Шарипов, Н.З.Бакиева жана башкалар) түрк тилдеринин ар түрдүү материалдарында түр категориясы бар деп далилдешет, ошол эле учурда түрдүк маанилердин формаларынын өзгөчөлүгүн белгилешет. Ошентип, грамматикалык түр категориясынын бар экендигин таануучулар, негизинен, анын өкүлү болгон В.А.Богородицкий түрдүн бир канча санын бөлүп белгилейт. Мисалы, М.К.Уюкбаев бүтпөгөн жана бүткөн түрлөрдү бөлүп көргөзөт, А.И.Харисов баштапкы, узартылган жана бүткөн, А.К.Боровков, И.А.Батманов бүткөн жана бүтпөгөн түрдү, жеке жана көп кырдуу түрдү, Р.И.Терегулов, К.З.Ахмеров, Н.А.Альпиев – бүткөн жана бүтпөгөн түрлөрдү, Н.А.Баскаков терс жана оң түрлөрдү, Т.Сайранбаев бүткөн, улантылган жана белгисиз түрлөрдү, И.Е.Маманов бүткөн жана бүтпөгөн түрлөрдү, Г.Ш.Шарипов башталуучу жана натыйжалуу түрлөрдү, Г.Д.Санжеев күчөтүлгөн, ылдамдатылган, алсызданган жана башка түрлөрдү белгилешет.

Үчүнчү топтогу тилчи - илимпоздор ортодогу абалды ээлешет, алар түрк тилдеринде түрдүк маанилери менен болгон этиштик формалардын бар экендигин таанышат, бирок славян тилдериндеги этиштин бүткөн жана бүтпөгөн түрлөрүнөн айырмаланат деген ойлорун айтышат [11, 15, 20] (Н.К.Дмитриев, А.Н.Кононов, З.И.Алиева, А.А.Юлдашев ж.б.).

Кыргыз тилиндеги этиштик негизде түрдүк бөлүнүү жок болгондугу андагы түрдүк маанилерди көрсөтүү жөндөмдүүлүгүн туюндурбайт дегенге жатпайт. Анткени кыргыз тилиндеги ар түрдүү бай семантикасына менен жардамчы этиштердин катары кеңири өнүккөндүгүнө байланыштуу, көп кырдуу түрдүк маанилердин көрсөтүлүшү мүмкүн. О.В.Захарова кыргыз тилинде түр категориясын дайыма эмес жана милдеттүү түрдө боло бербейт деп белгилөө менен, бир эле түрдүк маани ар түрдүү тилдик каражаттардын жардамы аркылуу туюндурулушу мүмкүн жана, эң негизгиси, ыраатуу түрдө бардык

этиштик формалар аркылуу өтүүчү, түрдүк жуптарга ылайык келүүчү түр маанисинин жоктугун белгилейт. Ошондуктан кыргыз тилиндеги этиштин түрдүк маанилерин туюндуруу ийкемдүүлүк кубулушу жөнүндө сөз кылсак болот. Башка сөз менен айтканда, кыргыз тилинде грамматикалык түр категориясы жок, бирок жардамчы этиштер менен айкаша алган, нейтралдуу түрдүк мамиледеги, ар бир конкреттүү учурда болуучу, кеп аркылуу байланышкан көп кырдуу түрдүк оттенкаларды туюндуруучу этиштер бар деген оюн айтат [9].

Биз жогорудагы илимпоздордун эмгектерин кылдат талдап жана кыргыз тилиндеги кеп-жагдайларды эсепке алуу менен (Н.К.Дмитриев, А.Н.Кононов, З.И.Алиева, А.А.Юлдашев ж.б.), аталган тилдердеги мисал-фактыларды салыштырып көрүп, үчүнчү топтугу илимпоздордун пикирлерине кошулабыз жана кыргыз тилинде түр категориясы бар деп эсептейбиз, бирок ал орус жана англис тилдериндеги этиштин бүткөн түр, бүтпөгөн түр жана улантылган түр формаларынан бир аз айырмаланат жана мындан аркы кылдат иликтөөнү талап кылат деген жыйынтыкка келебиз.

Мисалы: *Мен бул китепти кечээ кечинде окуп бүткөмүн. (бүткөн түр). Мен бул китепти окуп жатам (белгисиз узартылган түр). Асан келгенде мен уулумду ойнотуп отурган элем (белгилүү узартылган түр ж.б.).* Бирок белгисиз өткөн чактын жана этиштин бүткөн түрүнүн ортосунда дайыма эле так чек боло бербейт.

Этиштин грамматикалык категориялары каралып жаткан тилдерде өзүнчө эмес, категориялык комплексте болушат. Орус тилинде этиш системасында түр, мамиле, ыңгай, чак жана жак болгон бирдиктүү комплекс бар. Түр жана мамиле көз каранды эмес категориялар катары ыңгайды аныктайт, ыңгай этиштин чагын аныктайт, ал жакты аныктайт.

Англис, орус жана кыргыз тилдеринде этиштин түр грамматикалык категориясынын ортосунда анча чоң эмес айырмачылыктар бар, бирок бул англис жана кыргыз тилдеринде таптакыр түр категориясын жок дегенге негиз түзбөйт.

Адабияттар:

1. Аракин В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков: Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов иностр. яз. -М.: Просвещение, 1989. -2-е изд. -254 с.
2. Батманов И.А. Части речи в киргизском языке. Вып. 2.; -Казань –Фрунзе: Киргизгосиздат, 1955.- 67 с.
3. Бархударов Л.С., Штеллинг Д. А. Грамматика английского языка. – М., 1963. – 428 с.
4. Белошاپкова В.А, Земская Е.А, Милослаский И.Г, Панов М.В. Современный русский язык: учебник для студентов филол. спец. университетов и педагогических институтов, -М.: Высшая школа, 1975. с. 261.
5. Буранов Дж. Сравнительная типология английского и тюркских языков. – М: Высшая школа, 1983. – 267 с.
6. Ганиев Ф.А. Татарский язык: проблемы и исследования. – Казань, 2000.
7. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1948.
8. Жапар А. Синтаксический строй кыргызского языка. Ч.1. Учебник для вузов. - Бишкек: Мектеп, 1992.- 429 с.
9. Захарова О.В. Сопоставительная грамматика русского и киргизского языков. Фрунзе: Мектеп, 1965, с. 67.
10. Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка.- М.: Вышш. шк., 1981.- 285 с.
11. Кононов А.Н. История изучения тюркских языков в России: Доокт. период. 2-е изд., доп. и испр. - Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 1982. -С. 215-217.
12. Курбангалиев М.К., Газизов Р.С. Опыт систематической грамматики татарского языка в сравнении с грамматикой русского языка. – Казань, 1931.
13. Маманов И.Е. Глагольные виды и их выражение в казахском языке//Вопросы грамматики тюркских языков. –Алма-Ата, 1958.
14. Насилов В.М. К вопросу о грамматической категории вида в тюркских

- языках//Труды Московского института востоковедения. Сборник № 4, 1947. – С.38-48.
15. Санжаев Г.Д. Выступление на совещании по проблеме глагольного вида//Вопросы грамматики тюркских языков. – Алма-Ата, 1958.
 16. Сайрамбаев Т. Структурно-семантические типы сложных словосочетаний в современном казахском языке: Автореф. дис. ... д-ра филол.наук. -Алма-Ата, 1982. - 47с.
 17. Серебренников Б.А. Проблема глагольного вида в тюркских языках //Вопросы грамматики тюркских языков. – Алма-Ата, 1958. – С.12-30.
 18. Смирницкий А.И. Морфология английского языка. – М.: Изд-во лит. на иностр. яз., 1959. - 203 с.
 19. Уюкбаев И. Выступление на совещании по проблеме глагольного вида// Вопросы грамматики тюркских языков. – Алма-Ата, 1958.
 20. Юлдашев А.А. Категория глагольного вида в башкирском языке//Вопросы грамматического строя. -М., 1955. – С. 362-386.
 21. Ярцева В.Н. Контрастивная лингвистика. – М.: Наука, 1981. – 110 с.
 22. The Heinemann English Grammar. – Great Britain. Avon, - 1998.